

Володимир Володимирович **ГОЛОВАЧ**

к.ю.н., заслужений юрист України, сертифікований аудитор, Інститут аудиту

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Тетяна Анатоліївна **ГОЛОВАЧ**

д.е.н., професор, аудитор, заступник директора з наукової роботи Інституту аудиту

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

КОНЦЕПЦІЯ ПРОФЕСІЙНОГО СКЕПТИЦИЗМУ АУДИТОРА ТА ЇЇ ГЕНЕЗИС

У статті розглянуто такий фундаментальний принцип аудиторської діяльності, як професійний скептицизм. Керуючись комплексним підходом визначено концептуальні засади професійного скептицизму, закономірності його виникнення, становлення та розвитку. Висловлено критичні судження до визначення поняття професійного скептицизму в Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність».

Ключові слова: аудит, професіональний скептицизм, шахрайство, викривлення фінансової звітності, аудиторські версії

ВСТУП

Фундаментальним принципом аудиторської діяльності є принцип професійного скептицизму, який у різних аспектах розглядається в Міжнародних стандартах аудиту, а також у Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Сутність професійного скептицизму вбачають у тому, що аудитор під час проведення перевірки повинен визнавати можливість існування викривлення фінансової звітності внаслідок помилки чи шахрайства.

Серед вітчизняних науковців питання професійного скептицизму у діяльності аудиторів не отримало широкого висвітлення. У деяких підручниках і навчальних посібниках у загальних рисах розглядають поняття професійного скептицизму шляхом коментування міжнародних стандартів аудиту.

Зокрема, у наукових публікаціях вчені звертають увагу на взаємозв'язок професійного скептицизму й судження аудитора. Вони відмічають, що професійний скептицизм становить критично важливий компонент аудиторської перевірки, оскільки він так чи інакше впливає на будь-який аспект судження аудитора [1]. Також наголошують на тому, що основу аудиту становить професійний скептицизм аудитора [2].

Зарубіжними авторами проблема професійного скептицизму аудитора досліджується в різних аспектах [3; 4]. Переважно приділяють увагу професійному скептицизму як елементу етичної поведінки аудитора, ефективному засобу виявлення шахрайства, необхідному компоненту контролю якості. У скептицизмі аудитора вбачають не тільки професійні, а також психологічні аспекти.

Водночас в їх наукових дослідженнях професійного скептицизму бракує концептуального підходу до визначення його закономірностей виникнення, становлення та розвитку. Насамперед виникає питання, які саме соціально-економічні обставини обумовили появу професійного скептицизму в аудиторській діяльності, на якому історичному етапі він став професійним обов'язком аудитора.

Необхідно відмітити, що для вітчизняних аудиторів практичне використання професійного скептицизму містить у собі певну новизну. Його запровадили в

якості обов'язкової вимоги щодо перевірки фінансової звітності нещодавно прийнятим Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність». Методичні рекомендації з цієї проблематики відсутні. Міжнародні стандарти аудиту містять положення загального змісту. Їх практична реалізація вимагає ґрунтовних знань із закономірностей професійного скептицизму та належного розуміння основних напрямів його ефективного використання в аудиторській діяльності. Для з'ясування таких питань виникає необхідність застосування концептуального підходу.

В якості концепції, як правило, визначають систему поглядів на відповідні явища, предмети або процеси, що містить у собі основоположну ідею у вигляді певних доказів. Подібно іншим концепціям комплексне уявлення професійного скептицизму аудитора з'явилося не одразу, а пройшло цілу низку етапів з притаманними їм генезисом виникнення, становлення та розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ

У Міжнародних стандартах аудиту (МСА) професійний скептицизм аудитора визначено як ставлення, що поєднує допитливість, уважність до обставин, які можуть вказувати на можливе викривлення внаслідок помилки або шахрайства, та критичну оцінку доказів. Згідно з МСА таке ставлення до обставин, які можуть вказувати на можливість шахрайства, за своїм змістом не є формальним побажанням, а становить професійний обов'язок аудитора. У § 5 МСА 240 «Відповідальність аудитора, що стосується шахрайства» прямо зазначено, що аудитор несе відповідальність за отримання достовірної впевненості в тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки.

Як свідчить практика, суттєві викривлення внаслідок помилки скоріше всього є винятком. Вони переважно пов'язані із шахрайством, яке зі свого боку об'єктивно обумовлює необхідність професійного скептицизму аудитора відносно до фінансової звітності. Як зазначено у §15 МСА 200 «Загальні цілі незалежного аудитора та проведення аудиту відповідно до міжнародних стандартів аудиту» аудитор повинен зберігати професійний скептицизм впродовж усього аудиту, визначаючи можливість існування суттєвого викривлення

внаслідок шахрайства, незважаючи на минулий досвід аудитора стосовно сумлінності та чесності управлінського персоналу й тих, кого наділено найвищими повноваженнями. У даному випадку йде мова не про помилку, а про шахрайство.

Характерно, що така відповідальність аудитора з виявлення шахрайства набула офіційного статусу не одразу, а в результаті закономірного розвитку аудиторської діяльності. На початку ХХ ст. в період становлення класичного аудиту головною метою перевірки фінансової звітності вважали всебічну оцінку бухгалтерського обліку, що не виключало виявлення шахрайства. У першому виданні своєї книги Р.Л. Монтгомері критично оцінював англійську систему «рахункового аудиту» й запропонував дотримуватися раціональності та прагматизму, що сприяло створенню у США «тестового аудиту» [5].

Серед науковців є різні оцінки стосовно ставлення Монтгомері до виявлення аудитором шахрайства. Домінує погляд, що Монтгомері не відносив виявлення аудитором шахрайства до його обов'язку. Також відмічають, що Монтгомері як «піонер аудиту» по-різному визначав мету аудиту на конкретних етапах його розвитку залежно від стану економіки. Така думка відповідає дійсності [6; 7].

В умовах стабільності економіки суспільство, зокрема вчені, не розглядали виявлення шахрайства в якості обов'язку аудитора. Загострення економічних проблем та поширення шахрайства відповідно позначилися на вимогах суспільства до аудиторської діяльності. До 1970-х рр. єдиної думки серед практиків і вчених США та в інших країнах стосовно відповідальності аудитора за виявлення перекирчувань фінансової звітності не існувало.

Період з 1950 р. до 1970 р. характеризувався стабільністю економіки США та інших країн і незначною кількістю виявлених шахрайств. У цей період навіть наголошували на тому, що аудиторі слід зосереджуватися не на виявленні перекирчувань фінансової звітності, а тим паче на шахрайстві. Зокрема, Рой Додж зазначав, що аудитор не повинен бути детективом або задалегідь бути упевненим, що щось неправильно, і він не відповідає за недбалість керівника, який передав йому інформацію за відсутності підозрілих обставин [8].

У силу наведених обставин принцип професійного скептицизму стосовно оцінки фінансової звітності сформовано не було. У подальшому наприкінці 1960-х рр. зазначена мета аудиту набула другорядного значення. Провідними стали питання оцінювання фінансового стану господарюючих суб'єктів.

Тільки наприкінці 1960-х рр. почали з'являтися окремі тести, орієнтовані на виявлення аудитором перекирчувань фінансової звітності. Заразом питання відповідальності аудитора за виявлення перекирчувань фінансової звітності залишилося відкритим. У Положенні про аудиторські процедури, прийнятому в 1967 р. Американським інститутом присяжних бухгалтерів, відмічалось у широкому аспекті, що аудитор оцінює перекирчування фінансової звітності за наявності її матеріальності, зокрема за умови негативного впливу, на його думку, відносно достовірності звітності. Водночас наголошувалося, що таке оцінювання повинне

здійснюватися з позиції вірогідності згідно з аудиторськими стандартами.

Розвиток економіки й поява масштабних фальсифікацій фінансової звітності обумовили зміну соціальної функції аудиту. Розпочалося визначення необхідності виявлення аудитором шахрайства поряд з іншими завданнями. У період із 1980-х рр. проблеми шахрайства в провідних країнах світу набули актуального значення, що суттєво вплинуло на визначення основної мети аудиту.

На загальнодержавному рівні певного поширення набули оцінки, що аудит не повністю виправдовує очікування суспільства. Наявність розбіжностей у поглядах на мету й результати аудиторських перевірок між акціонерами й самими аудиторами стали достатньо очевидними й потребували належного вирішення. З одного боку, інвестори й акціонери бажали отримувати від аудиторів максимальну впевненість у достовірності фінансової звітності. Зі свого боку аудиторі заперечували виконання ролі гарантів і детективів та наполягали на виконанні функцій експертів.

За висновком Е. Аренса і Д.К. Лоббека за період 1960-90 рр. аудиторі зазнали значного тиску з боку судових органів і Комісії з цінних паперів, а також комісій Конгресу США. На рівні Конгресу висунуто вимоги до посилення контролю за діяльністю аудиторів та підвищення їх юридичної відповідальності за виявлення шахрайства [9].

На думку зазначених авторів, з одного боку, нерозумно притягувати аудиторів до відповідальності за кожну неточність у фінансовій звітності. Аудитор, який даватиме таку гарантію, занадто дорого обійдеться суспільству. До того ж навіть у випадку максимального підвищення витрат на аудит старанно замасковані зловживання не завжди можливо виявити. Саме тому професіонали й суспільство зобов'язані знайти розумний компроміс між мірою відповідальності аудитора за об'єктивність перевірки фінансової звітності та затратами суспільства на аудит.

Загалом протиріччя між суспільними очікуваннями й можливостями аудиту тією чи іншою мірою стимулювала його вдосконалення. Тим самим воно виступило джерелом розвитку аудиторської діяльності, що знайшло своє відображення у прийнятті більш досконалих стандартів аудиту стосовно виявлення шахрайства на основі професійного скептицизму.

З метою уникнення конфліктних обставин обумовлених довірливими стосунками з керівництвом А. Аренс і Дж. Лобек пропонували аудиторі дотримуватися здорового скептицизму [9, С. 137–138]. У подальшому зарубіжні вчені стали наголошувати на тому, що формального ставлення до скептицизму недостатньо. Необхідно демонструвати готовність поставити під сумнів достовірність наданої інформації та суджень.

С. Форнелі вважав, що дотримання професійного скептицизму аудитором вимагає від нього нейтрального ставлення до порядності керівництва. Він не повинен припускати у керівництва ні тотальної недоброчесності, ні безперечної чесності [1, С. 4].

З наведених вище публікацій зарубіжних авторів можна зробити висновок, що вони певним способом розширили пізнання закономірностей професійного

скептицизму аудитора. Тим самим окреслили цілу низку проблемних питань, які потребують подальших фундаментальних досліджень на основі інституціонального підходу шляхом залучення знань інших наук. До того ж концепція скептицизму має глибоку історію, починаючи з античних часів. Вона розглядається у філософії, правознавстві, психології та в інших науках.

У класичній філософії поняття скептицизм – це вчення, спрямоване на уникнення висновків з безперечної істини й достовірності будь-яких догм без наявності доказів. Античні представники скептицизму (Піррон, Демокріт, Секст Емпірік) надавали перевагу порівнянню даних розуму й почуттів. Внаслідок цього вони ставили під сумнів якість мислення.

Сучасна філософія для забезпечення якості мислення пропонує використовувати логічні засоби отримання доказів і надавати перевагу фактам. Тим самим проводити відмінність між звичайним, побутовим і науковим пізнанням [11].

Свої витоки скептицизм бере з основного філософського питання стосовно спроможності нашої свідомості адекватно відображати власну діяльність та оточуюче середовище. В аспекті гносеології його намагаються тлумачити як сумнів стосовно існування істини та необхідних критеріїв для її обґрунтування.

Виділяють античний, радикальний і сучасний скептицизм, а також класичний, глобальний і локальний. Відповідне поширення серед зарубіжних авторів отримала характеристика таких видів скептицизму, як тотальний, нейтральний і методологічний.

На увагу заслуговує методологічний скептицизм або неоскептицизм. Він виник у вигляді певного напрямку прагматизму, спрямованого на позитивізм та конструктивність. Його відмежовують від скепсису й нігілізму. Методологічний скептицизм включає сучасні наукові методи дослідження і використовується як відправний стартовий етап у дослідженні реальних проблем. У ньому нерозривно присутні дві складові: з одного боку, намір перевіряти й розглядати, а з іншого – з'ясувати й піддавати сумніву.

Сучасні автори сходяться на тому, що скептицизм є проявом раціоналізму і складовою частиною наукового світогляду, який містить у собі конструктивний сумнів, з якого починається універсальне пізнання. Науковий скептицизм не обмежується сумнівом, а використовує різноманітні наукові методи для дослідження об'єктивної дійсності шляхом висунення та перевірки різноманітних гіпотез [12].

З позиції логіки гіпотеза є прийомом пізнавальної діяльності, відповідною формою мислення, що включає припущення, яке тимчасово вважається істинним до його підтвердження або спростування. За своїм змістом знання реального існування припущення мають вірогідний характер. Припущення спрямовують на встановлення закономірного зв'язку між явищами, причини якого перевіряються, з'ясовуючи якою мірою одне явище обумовлене іншим.

Наведений методологічний підхід орієнтує на те, що скептицизм аудитора подібно іншим формам скептицизму є складовою частиною пізнання аудитора у вигляді його професійного судження. Проведення аудиту шляхом професійного судження стосовно фінан-

сової звітності на засадах скептицизму в обов'язковому порядку має пізнавальний зміст. Його мета полягає в отриманні істинного знання з наявності чи відсутності викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства або помилки.

Специфіка пізнання аудитора полягає в тому, що воно здійснюється у формі доказування. Збирання та оцінювання аудиторських доказів проводиться шляхом виконання аудиторських процедур у порядку, визначеному Міжнародними стандартами аудиту в умовах, які не виключають можливості викривлення фінансової звітності та протидії управлінського персоналу.

Незалежно від специфіки за своєю логічною природою пізнання аудитора тотожне пізнанню взагалі і відповідає загальним законам гносеології. Тому перевірку аудитором фінансової звітності логічно розглядати як процес пізнання, в якому провідне місце посідають професійне судження, що ґрунтується на професійному скептицизмі.

Будь-який процес пізнання, зокрема аудитора, підпорядковується загальним закономірностям встановлення істини. Саме поняття істини не є другорядним для аудиторської діяльності. Процес перевірки фінансової звітності повністю спрямований на встановлення істини стосовно її реального стану шляхом отримання аудиторських доказів у достатньому обсязі та їх критичної оцінки з позиції скептицизму.

Найбільш поширеним є тлумачення істини як відповідності отриманих знань об'єктивній дійсності, яка відображається у свідомості в ідеальних образах. У філософському плані розрізняють абсолютну і відносну істини, істину об'єктивну, істину абстрактну та істину конкретну. Абсолютною істиною вважають вичерпне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта. Такого знання постійно прагне досягти суб'єкт, але в силу різних причин змушений зупинитися на окремих досягненнях [13].

Отримані повні й точні знання деяких моментів діяльності становлять відносну істину. Взаємодія й діалектична єдність абсолютної і відносної істини утворюють об'єктивну істину. Вона відображає у свідомості суб'єкта окремі аспекти абсолютної і відносної істини. Сама істина завжди пов'язана з конкретними об'єктами і явищами. Тому абстрактної істини не існує, а завжди є істина конкретна.

Критерієм істини вважають практику в результаті якої встановлюють факти у вигляді доказів. Вони підтверджують або спростовують обґрунтованість висунутого припущення. Факти у вигляді доказів також спроможні уточнити та доповнити попередні знання на основі скептицизму в результаті перевірки передбачень і гіпотез.

Такий концептуальний підхід до процесу пізнання аудиторської діяльності властивий і Міжнародним стандартом аудиту. Згідно з § 5 МСА 200 основу аудиторської думки повинна становити обґрунтована впевненість у тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства або помилки. Проте обґрунтована впевненість, відповідно до вимог МСА, не є абсолютним рівнем певності, оскільки існують властиві обмеження аудиту, які призводять до того, що більшість аудиторських доказів, на основі яких аудитор формує висновок та на яких

ґрунтується аудиторська думка, є швидше переконливими, ніж остаточними. Основний висновок відповідно до § A33 МСА 200 зводиться до того, що отримання прийнятних аудиторських доказів у достатньому обсязі для зменшення аудиторського ризику до прийнятного низького рівня й надання можливості аудитору дійти обґрунтованих висновків, на яких ґрунтується думка аудитора, є питанням професійного судження.

Зі свого боку професійне судження аудитора стосовно наявності або відсутності викривлення фінансової звітності, достатності і прийнятності аудиторських доказів в обов'язковому порядку повинно спиратися на професійний скептицизм. Як зазначено в МСА, професійне судження аудитора належить спрямовувати на застосування необхідних навичок, знань і досвіду у контексті вимог стандартів аудиту, бухгалтерського обліку та професійної етики у прийнятті обґрунтованих рішень стосовно плану дій, які є прийнятними за обставин завдання з аудиту.

Зрозуміло, що прийняття обґрунтованих рішень стосовно плану дій потребує від аудитора належного застосування професійного скептицизму впродовж усього аудиту – як на етапі планування, так і в процесі формування думки та складання звіту. МСА 700 вимагає від аудитора у процесі формування думки стосовно того чи фінансова звітність складена у всіх суттєвих аспектах, визначити, чи отримав він обґрунтовану впевненість стосовно відсутності у фінансовій звітності загалом суттєвих викривлень внаслідок шахрайства чи помилки.

Наведені вище положення МСА вказують на нерозривний взаємозв'язок професійного судження і професійного скептицизму в аудиторській діяльності. У своїй основі професійне судження і професійний скептицизм ґрунтується на висловлені думки стосовно можливості існування викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства або помилки. Перевірка фінансової звітності на основі такого припущення згідно з вимогами МСА й чинного законодавства вважається професійним обов'язком аудитора.

У МСА 240 наводяться різноманітні приклади суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, а також розглядається значний перелік чинників ризику шахрайства та їх факторів у вигляді подій та умов, які свідчать про мотив або тиск стосовно скоєння шахрайства, або надають можливість скоїти шахрайство, а також містять його логічне виправдання. Звертається увага, що з наведеними численними прикладами чинників ризику шахрайства аудитор може стикатися в різних ситуаціях. Він спроможний також ідентифікувати додаткові або інші чинники. Водночас не всі наведені приклади доречні за всіх обставин. Деякі з них можуть мати більшу або меншу значущість для суб'єктів господарювання різного розміру або з різними характеристиками форм власності чи обставинами.

Так, практична реалізація професійного скептицизму аудитором передбачає здійснення його в умовах невизначеності і вірогідності. Аудитор не повинен зводити професійний скептицизм тільки до ознак справедливої вартості, зменшення корисності активів, резервів та майбутнього руху грошових коштів, як це зазначено у ч. 2 ст. 9 Закону України «Про аудит фі-

нансової звітності та аудиторську діяльність». Також незрозумілим є в Законі судження з приводу того, як може мати місце допущена можливість суттєвого викривлення інформації внаслідок викривлених під час проведення аудиту фактів чи поведінки. Виходить, що факти існують окремо, а поведінка окремо від них. У дійсності професійний скептицизм реалізується у вигляді припущення, яке підтверджується виявленими фактами викривлень фінансової звітності або спростовує їх наявність.

Згідно з МСА обсяг проблем, які підлягають вирішенню аудитором у процесі перевірки фінансової звітності на основі професійного скептицизму, значно ширший і вимагає особливого методологічного підходу. Тому цілком законно виникає питання як повинен аудитор практично реалізовувати професійний скептицизм в умовах невизначеності та вірогідності, спираючись на загальні рекомендації МСА власні знання й досвід.

За нашим переконанням є всі підстави розглядати професійний скептицизм у гносеологічному аспекті як форму професійного судження аудитора, яке містить у собі припущення у вигляді гіпотези стосовно можливого викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства або помилки. Будь-яка гіпотеза включає саме припущення щодо змісту явища, яке вивчається, а також сам спосіб мислення для побудови припущення, порядок його формування й доведення.

Різновидом гіпотези є версія. Оскільки професійний скептицизм аудитора спрямований на вивчення особливого явища, яке за своїм змістом має ознаки правопорушення, то доцільно вести мову про побудову й перевірку версій. У реальній дійсності практичне проведення аудиту з дотриманням професійного скептицизму здійснюється не інакше, як шляхом побудови й перевірки версії аудитором. За будь-яких умов висловлення аудитором сумніву стосовно достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності спрямоване не на що інше, як висунення припущення у формі версії стосовно можливого викривлення фінансової звітності внаслідок помилки або шахрайства.

Питання застосування гіпотез та версій у контролі господарської діяльності свого часу пропонували різні автори. Одні підкреслювали наявність гіпотез у проведенні судово-бухгалтерської експертизи [14], інші, – розглядаючи гіпотезу у плануванні аудиту з негативним і позитивним припущеннями [15].

Проводились відповідні дослідження психологічних аспектів побудови та перевірки ревізійних версій [16].

Визначали ревізійну версію як засіб пізнання об'єктивної істини, що дає можливість попередньо оцінити наявні у розпорядженні ревізора матеріали й тим самим передбачає подальше спрямування ревізійного дослідження [17. с. 47].

Також пропонували у здійсненні господарського контролю керуватися двома видами гіпотез: типовими й робочими [18].

Деякі автори вважають за доцільне здійснити імплементацію гіпотетичного методу у праксеологію державного аудиту [19]. Гіпотезу державного аудиту визначають як припущення аудитора (здогадку) стосовно причин виникнення та існування проблем, недосконалості певних позицій господарської діяльності [20. с.152].

У наведених публікаціях гіпотетичний зміст професійного судження аудитора, що ґрунтується на скептицизмі, не був предметом наукових досліджень. Натомість у сучасних умовах розвитку аудиторської діяльності, необхідність використання такого методологічного підходу не викликає сумніву й повністю узгоджується з вимогами міжнародних стандартів аудиту й Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність».

МСА 240 вимагає від аудитора професійний скептицизм спрямовувати на ідентифікацію та оцінювання ризиків суттєвого викривлення внаслідок шахрайства. Зі свого боку, аудитор повинен здійснювати процедури ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвого викривлення шляхом розуміння суб'єкта господарювання та його середовища у порядку, визначеному МСА 315. Так, професійний скептицизм аудитора, який містить припущення про можливість шахрайства, ґрунтується на виявленні відповідних ризиків у діяльності господарського суб'єкта. Будь-який ризик є не що інше, як усвідомлена можливість настання негативних наслідків. Відповідно процес усвідомлення можливості шахрайства на основі ідентифікації та оцінки ризиків може здійснюватися саме шляхом формування припущення у вигляді версії.

Тому критичні зауваження з дослідження різноманітних версій у сфері господарського контролю, які висловлювалися в минулому, не мають під собою належних підстав. Особливо в сучасних умовах проведення аудиту.

Переважно такі зауваження зводилися до того, що господарський контроль і бухгалтерський облік, який перевіряється, оперують фактами, а не версіями. Тому ревізори не повинні виконувати функції правоохоронного органу й запроваджувати у контрольну та ревізійну діяльність юридичну термінологію.

Наведені критичні погляди певною мірою співпадали з висновками деяких зарубіжних авторів стосовно того, що аудитор не є детективом. Формальні підстави для нього можливо знайти в § 3 МСА 240, де зазначено, що навіть в умовах підозри чи ідентифікації шахрайства, аудитор не повинен робити юридичних висновків чи дійсно відбувалось шахрайство. Заразом у цьому параграфі визначається, що шахрайство є широким юридичним поняттям, яке аудитор розглядає в аспекті спричинення ним суттєвих викривлень фінансової звітності. У § A1 МСА 240 наведено не що інше, як кримінологічну характеристику шахрайства з детальним розглядом обставин, що свідчать про мотив або тиск вчинення шахрайства, усвідомлену можливість його скоєння та певне логічне виправдання такої дії.

Так, МСА не тільки не виключає застосування юридичних знань аудитора, а навпаки пропонує ними керуватися. Водночас тільки висловлюється застереження, що аудитор не повинен робити юридичних висновків з правової кваліфікації виявлених перевертень фінансової звітності, які свідчать про наявність шахрайства. Заразом § 43 МСА 240 орієнтує аудитора на повідомлення інформативним регуляторним та правоохоронним органам у випадку ідентифікації або підозри шахрайства. Положення такого змісту містить ст. 31 Закону України «Про аудит фінансової звітності

та аудиторську діяльність».

Такий методологічний підхід до реалізації професійного скептицизму вимагає від аудитора відповідного рівня знань, навичок і вмінь. Тому не зайвим буде розглядати низку базових положень і практичних рекомендацій з побудови й перевірки версій аудитором. На наш погляд, вони становлять обов'язкову передумову успішного проведення аудиту.

Головним елементом будь-якої версії є припущення. Воно характеризує зміст, причину і зв'язки явища, яке підлягає спостереженню та перевірці. Припущення формують шляхом узагальнення відомих фактів та їх всебічного пізнання. З одного боку, припущення виступає підсумком попереднього знання, яке отримують у результаті пізнавальної і практичної діяльності, а з іншого – припущення є орієнтиром і відправним пунктом подальшого вивчення явища, й тим самим визначає напрям усього дослідження.

Явищем, яке спостерігається й перевіряється аудитором, є фінансова звітність, її достовірність, повнота і відповідність законодавству. Щоб встановити, якою мірою фінансова звітність відповідає таким вимогам, аудитор повинен переконатися у відсутності викривлень у результаті з'ясування можливої їх наявності. У зв'язку з цим професійне судження аудитора набуває форми професійного скептицизму і ґрунтується на висновках від протилежного або контрарного судження (ACONTRARIO).

Основу контрарного судження становить закон протиріччя. Спираючись на нього, формують індуктивний умовивід методом виключення (елімінації). Суть індукції методом виключення або елімітивної індукції становить умовивід, в якому висновок про причини досліджуваного явища формують шляхом виявлення підтверджувальних обставин і виключення обставин, що не задовольняють тій чи іншій властивості причинного зв'язку.

Умовивід від протилежного орієнтує аудитора на необхідності встановлення явища, яке може бути причиною викривлення фінансової звітності. Як свідчить практика проведення аудиту, причиною її викривлення може бути шахрайство або помилка. Згідно з §2 МСА 240 чинник, який відрізняє шахрайство від помилки, полягає у наявності або ненавмисності основної дії, яка призводить до викривлення фінансової звітності. Оскільки основна дія шахрайства й помилки співпадають, то головна увага аудитором повинна приділятися шахрайству. Його суспільна небезпека набагато вища, вчиняється в замаскований формі й потребує від аудитора належної професійної підготовки для виявлення.

Якщо бути послідовним у дотриманні професійного скептицизму, закономірностей гносеології й законів логіки, то професійне судження аудитора стосовно припущення можливого викривлення фінансової звітності зводиться до того, що в якості його основної причини належить розглядати шахрайство. Припущення стосовно шахрайства яке наведено в МСА, характеризує зміст, причину і зв'язок із викривленнями фінансової звітності та винними особами з числа управлінського персоналу.

У §11 МСА 240 шахрайство визначено як навмисна дія управлінського персоналу або третіх сторін

із застосуванням омани для отримання неправомірної вигоди. Зазначене визначення містить у собі елементи правової кваліфікації неправомірної поведінки управлінського персоналу стосовно наявності умислу, способу незалежного посягання та корисливого мотиву. Тим самим надаються орієнтири до необхідності юридичного оцінювання поведінки управлінського персоналу шляхом встановлення тотожності їх незаконних дій ознакам конкретної правової норми. Насамперед виникає потреба здійснити пошук, вибір і застосування до вчинків управлінського персоналу, спрямованих на викривлення фінансової звітності не тільки норм, що регламентують порядок ведення бухгалтерського обліку й складання фінансової звітності, а також норм кримінального й адміністративного законодавства. У результаті такої юридичної оцінки і правової кваліфікації виявлення викривлення фінансової звітності можливо відносити до певного класу або категорії залежності від їх суттєвої та інших ознак. Тим самим вбачається відсутність помилки й наявність шахрайства, за яке передбачена відповідальність у кримінальному чи адміністративному законодавстві.

На відміну від правоохоронних органів аудитор використовує правові норми, що визначають склад правопорушення у вигляді шахрайства не для офіційних юридичних висновків. Мета аудитора полягає на основі знань кримінологічної характеристики шахрайства здійснити побудову версій шляхом обґрунтованого припущення з наявності обставин та факторів, спроможних спричинити викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

У МСА 240 обставини та фактори спроможності спричинити викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства пропонують розглядати як чинники ризику шахрайства. Цілоком логічно на їх основі здійснювати побудову й перевірку як типових, так і конкретних версій – як на етапі планування, так і у процесі виконання аудиторських процедур і підготовки звіту.

Згідно з § 15 МСА 240 основну увагу належить приділяти тому, за яких обставин та на якому етапі

фінансова звітність суб'єкта господарювання може бути вразливою стосовно суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, включаючи спосіб вчинення шахрайства. Відповідно до МСА 315 процедура оцінювання ризиків шахрайства шляхом побудови й перевірки версій повинна включати ідентифікацію та оцінювання бізнес-ризиків на предмет їх спроможності детермінувати викривлення фінансової звітності. У зв'язку з цим від аудитора вимагається досконале знання господарської діяльності суб'єктів, які перевіряються, зокрема їх середовища. Саме такі вимоги перед аудитором ставить МСА 315 та інші стандарти.

Спираючись на ідентифікацію та оцінку різноманітних чинників ризику шахрайства аудитор має можливість моделювати поведінку управлінського персоналу шляхом висунення тих чи інших версій стосовно можливості скоєння такого правопорушення, особистих мотивів чи тиску оточуючого середовища, а також логічного виправлення прийнятого рішення.

ВИСНОВКИ

1. Професійний скептицизм аудитора логічно розглядати як науково обґрунтовану систему поглядів стосовно закономірностей пізнання аудитором господарської діяльності з метою оцінювання фінансової звітності шляхом перевірки гіпотез у вигляді версій обставин, спроможних виступати чинниками ризику шахрайства.

2. Концепція професійного скептицизму аудитора – багатогранне комплексне уявлення, дослідження якого вимагає інституціонального підходу з позиції філософії, психології, економіки та інших наук.

3. Для аудиторів України професійний скептицизм у зв'язку з його нещодавним запровадженням містить певну новизну. Для його належного запровадження необхідно розробити методичні рекомендації.

4. Визначення змісту професійного скептицизму у Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» не повною мірою узгоджується з МСА й потребує уточнення та доповнення.

Список використаних джерел

1. Пожарицкая И.М. Взаимосвязь профессионального скептицизма и суждения аудитора. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Экономика и управление*. 2015. Т. 1(67). № 2. С. 141–149.
2. Рубитель О. Ясний розум сумнівів. URL: <https://blog.liga.net/user/orubitel/article/32952>
3. Professional skepticism. Presentation at the IAASB Meeting. New York, 2015. 9 p.
4. Munter H. Professional skepticism. Panelist Discussion. Presentation at the IAASB Meeting. New York, 2015. 7 p.
5. Аудит Монтгомери / Ф.Л. Дефлиз и др. М.: ЮНИТИ, 1997. 542 с.
6. Чернелевський Л.М., Беренда Н.І. Аудит: теорія і практика. К.: «Хай-Тек Прес», 2008. 560 с.
7. Ножкина Т.В. Международный аудит. Петропавловск-Камчатский: Камчат ГТУ, 2007. 127 с.
8. Додж Р. Руководство по стандартам и нормам аудита. М.: ЮНИТИ, 1992. 240 с.
9. Аренс А., Лоббек Дж. Аудит. М.: Финансы и статистика, 1995. 560 с.
10. A Framework for Audit Quality: Key elements that Create and Environment for Audit Quality. Supplement to the Pronouncements 2016–2017 Edition. Vol. 3. pp. 1-69. URL: <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/2016-2017-IAASB-Handbook-Volume-3.pdf>
11. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. К.: Книга, 2005. 528 с.
12. Горохова І.В. Критичне мислення як критерій філософського дослідження. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 7. С. 56–67.
13. Левицька О.В. Діалектика істини в правових феноменах. *Право й суспільство*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 31–35.
14. Рудницький В.С. Бручанський Р.Ф. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект). К.: ВД «Професіонал», 2014. 304 с.
15. Дрозд І.К. Контроль економічних систем: монографія. Київ: Імекс ЛТД, 2004. 312 с.
16. Виговська Н.Г. Господарський контроль у соціально орієнтованій економіці: проблеми теорії й методології: монографія. Житомир: ЖДТУ, 2006. 288 с.
17. Завитій О.П. Ревізійна справа. Опорний конспект лекцій для студентів 5 курсу денної та заочної форми навчання

спеціальності «Облік і аудит» Тернопіль, 2012. 112 с.

18. Бардаш С.В. Контроль діяльності суб'єктів господарювання: гіпотези та версії порушень: монографія. К: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. 312 с.

19. Никонович М.О., Федорів В.В., Баранюк Ю.Р. Імплементация гіпотетичного методу в праксеологію державного аудиту. *Економіка та держава*. 2016. № 6. С. 43–47.

20. Аудит. (Основи державного, незалежного професійного та внутрішнього аудиту) / за ред. В.В. Немченко, О.Ю. Редько. К.: Центр учбової літератури, 2012. 540 с.

References

1. Pozharitskaya I.M. Relationship between professional skepticism and auditor's judgment. Scientific notes of the Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky. *Economics and Management*. 2015. Vol. 1(67). No. 2, pp. 141–149. (in Russian).
2. Rubytel O. A clear mind of doubt. URL: <https://blog.liga.net/user/orubitel/article/32952> (in Ukrainian).
3. Professional skepticism. Presentation at the IAASB Meeting. New York, 2015. 9 p.
4. Munter H. Professional skepticism. Panelist Discussion. Presentation at the IAASB Meeting. New York, 2015. 7 p.
5. Montgomery Audit / F.L. Defliz et al. Moscow, 1997. 542 p. (in Russian).
6. Chernelevskiy L.M., Berenda N.I. Audit: theory and practice. Kyiv: Hi-Tech Press, 2008. 560 p. (in Ukrainian).
7. Nozhkina T.V. International audit. Petropavlovsk-Kamchatskiy, 2007. 127 p. (in Russian).
8. Dodzh R. Guidance on auditing standards and norms. Moscow, 1992. 240 p. (in Russian).
9. Arens A., Lobbek J. Audit. Moscow, 1995. 560 p. (in Russian).
10. A Framework for Audit Quality: Key elements that Create and Environment for Audit Quality. Supplement to the Pronouncements 2016–2017 Edition. Vol. 3. pp. 1-69. URL: <https://www.ifac.org/system/files/publications/files/2016-2017-IAASB-Handbook-Volume-3.pdf>
11. Kremen V.H., Ilin V.V. Philosophy: thinkers, ideas, concepts. Kyiv, 2005. 528 p. (in Ukrainian).
12. Horokhova IV Critical thinking as a criterion of philosophical research. *Political Science Bulletin*. 2015. Issue 7. pp. 56–67. (in Ukrainian).
13. Levytska O.V. Dialectics of truth in legal phenomena. *Law and society*. 2018. № 4. Part 2. pp. 31–35. (in Ukrainian).
14. Rudnytskyi V.S., Bruchanskyi R.F. Forensic accounting examination of economic offenses (reference abstract). Kyiv, 2014. 304 p. (in Ukrainian).
15. Drozd I.K. Control of economic systems: monograph. Kyiv: Imex LTD, 2004. 312 p. (in Ukrainian).
16. Vyhovska N.H. Economic control in a socially oriented economy: problems of theory and methodology: monograph. Zhytomyr, 2006. 288 p. (in Ukrainian).
17. Zavytii O.P. Audit case. Reference syllabus of lectures for 5th year full-time and part-time students majoring in "Accounting and Auditing". Ternopil, 2012. 112 p. (in Ukrainian).
18. Bardash S.V. Control of business entities: hypotheses and versions of violations: monograph. Kyiv, 2008. 312 p. (in Ukrainian).
19. Nykonovych M.O., Fedoriv V.V., Baraniuk Yu.R. Implementation of a hypothetical method in praxeology of state audit. *Economy and State*. № 6 2016, pp. 43–47. (in Ukrainian).
20. Audit (Fundamentals of state, independent professional and internal audit) / ed. V.V. Nemchenko, O.Y. Redko. Kyiv, 2012. 540 p. (in Ukrainian).

Volodymyr HOLOVACH

PhD in Legal Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, certified auditor, Institute of Audit
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Tetiana HOLOVACH

Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

THE CONCEPT OF THE AUDITOR'S PROFESSIONAL SKEPTICISM AND ITS GENESIS

The paper considers such a fundamental principle of audit as the auditor's professional skepticism. Guided by an integrated approach, the conceptual foundations of professional skepticism, patterns of its origin, its formation and development are determined depending on the understanding of the public function of audit and the auditor's duty to detect the fraud at the appropriate historical stage.

It is noted that the concept of skepticism has a deep history and is considered in philosophy, psychology, law and other sciences. It is concluded that in the aspect of audit the methodological skepticism deserves attention, which is not limited to doubt, but is aimed at making sound hypotheses. Their construction and verification are subject to the general laws of gnoseology, which directly apply to the auditor's cognitive activity.

Based on this approach, it is proposed to consider a hypothetical judgment in audit activity to identify and assess the risks of fraud from the standpoint of professional skepticism as making and verifying assumptions in the form of a version. Thus, the professional judgment of the auditor, which takes the form of professional skepticism, is necessarily based on the conclusions of the opposite or contradictory judgment.

The paper also presents a critical assessment of the Law of Ukraine "On Auditing Financial Statements and Auditing" to determine the content of professional skepticism. The ways to improve national legislation and its conformation with the requirements of International Standards on Audit are proposed.

Keywords: *audit, professional skepticism, fraud, misstatement of financial statements, audit versions*